

Poznámky k filosofii výchovy

Autor: Jan Řezník

Abstract

Notes on Philosophy of Upbringing. – The purpose of this article is to present to the readers the concept of upbringing as a means of directing oneself towards truth and as a path to authentic life. The knowledge that one acquires through upbringing does not have factual or exactly definable scientific characteristics, as it is rather a possibility of different apprehension of the world or different way of its experiencing than what is originally set by custom. However, such different viewing of the world must according to Plato happen in the real world. Apart from Plato, we also base this paper on the philosophy of upbringing of Jan Patočka and Radim Palouš.

Keywords: epiméleia tés psychés, upbringing, areté, Jan Patočka, university

Klíčová slova: epiméleia tés psychés, výchova, epiméleia tés psychés, Jan Patočka, univerzita

Motto

Studenti, nestudujte především pro světskou slávu, pro zisk nebo pro pouhé vědění, neboť pak by se studium zakončilo v neřesti. Avšak studujte pro povznesení své vlastní nebo svých bližních, protože pak bude výsledkem studia láska a svatá moudrost.

Mistr Jan Hus

Úvod

Je mnoho filosofických motivů, které myslitele zaměstnávají a nutí ho nad nimi přemýšlet po dlouhou dobu. Filosof se často snaží nahlédnout skutečnost ve světle nového poznání, z nové perspektivy, a v novém horizontu. Tato slova můžeme právem pronést o Platónovi. Stejným způsobem můžeme hovořit i o českém filosofovi Janu Patočkovvi. Platóna s Patočkou sice od sebe odděluje časový horizont více než dvou tisíc let, ale spojuje je snaha o naplnění svého života v pravdě na základě péče o duši. Tato péče o duši se u obou myslitelů nazývá řecky epiméleia tés psychés.

V současné době není cílem výchovy pečovat o duši, ale dosáhnout stavu jakéhosi všeobecného vzdělání, avšak toto všeobecné vzdělání je úzce určeno a vymezeno. Vzdělání se nám proměnilo na pouhou konstatovatelnost určitých a předem daných pouček o světě. Pro člověka jakožto živoucí bytost se svými jedinečnými nároky a potřebami v takto uzavřeném a vymezeném prostoru výchovy není již místo. O jedinci, který nepřistoupí na dikci těchto neosobních a konstatovatelných faktů, často hovoříme jako o nevzdělaném nebo alespoň říkáme, že má mezery ve vzdělání. Tak tomu však nebylo vždy. Od antiky až po současnou evropskou filosofickou tradici se táhne otázka po

smyslu člověka a věcí, po začlenění se člověka do světa, po spáse jednotlivce, lidstva a světa. Spásou se vždy rozumělo vyvedení z daného a upadlého stavu a nastolení něčeho nového a kvalitativně odlišného od původního stavu.

Této snaze o povznesení člověka na základě vzdělání a jeho vyvedení z každodennosti a samozřejmosti odpovídá i motto, kterým je tento článek uvozen. Jedná se o promluvu Mistra Jana Husa jakožto rektora pražské university k budoucím alumnům university. Tato jeho výzva je jedním z mnoha pokusů v dějinách, které se snaží nejen studentům ukázat, jaké jsou motivy a vlastnosti vzdělávání, ale také nasměrovat, k čemu by je vzdělání mělo vést. Aktuálnost této výzvy je platná i po více než šesti stech letech.

Výchova jako kulturní proces

Jan Patočka říká, že: „výchova je kulturní proces, který se odbývá v přírodním rámci“. (Patočka 1996: 383) Všichni živočichové podléhají dvěma procesům, a to zrání a učení. Zrání se děje automaticky a bez našeho uvědomění si, kdežto učení je spjato s osobním aktivismem. K učení dochází na základě střetávání se jedince s tradicemi společnosti. Kde se takto děje? Člověk již od nejranějšího věku je tvorem společenským. Nejdříve je vržen do rodinných vztahů, později sem vstupují kamarádi a hra s nimi. Zde dochází k utváření a realizování možností jedince. Také je důležité, v jakém kulturním prostředí je jedinec vychováván, v prostředí s odlišnými kulturními prvky bude jedinec vychován jinak. Patočka tomu říká: „proces formace neuvědomělý, bezděčný“. (Patočka 1996: 383)

K tomuto bezděčnému formování, přichází i formování uvědomělé. Příkladem tohoto uvědomělého formování je třeba rodina a její rodinné vztahy. V přirozené rodině se vyskytují na jedné straně dospělí a na té druhé děti. Dospělí zde vystupují z pozice již zformovaných bytostí, které prošly výchovou, a děti jakožto nezformovaní, které ještě výchovný proces čeká. Toto je základním předpokladem výchovy, že se ve společnosti vyskytují nehotoví lidé, a proto je možné formovat je výchovou. V pospolité rodině členové těchto různých generací patří k sobě a řeší spolu různé úkoly, při kterých se o sebe starají navzájem. Musí se o sebe starat, aby rozvíjeli přirozené vztahy v rodině, a dospělí jedinci jsou zde vázáni povinností postarat se o děti. Z tohoto vidíme, že výchova je zcela přirozeným procesem a žádná lidská společnost bez ní nemůže existovat.

Společnost však není jen rodina. Společnost, ať už v moderním pojetí nebo v platónském chápání polis, je reprezentovaná kulturou. Kulturní společnost definuje Jan Patočka jako takovou: „...která má vypracovanou soustavu takových věcí, které životu dodávají smyslu, kvůli kterému se žije, které jsou považovány za skutečnou náplň a vyplnění života... (soubor toho, proč se žije a co v sobě obsahuje jistou duchovní práci, jistou tvořivou sílu).“ (Patočka 1996: 384) Z toho vyplývá, že je do výchovy zainteresováno více a více lidí. A proto vznikají lidé, kteří se výchově přímo věnují – pedagogové. Plnohodnotným členem společnosti se stává člověk vnímáním kulturních hodnot a ztotožněním se s nimi, tyto kulturní hodnoty jsou mu předkládány předchozí výchovou.

Zkušenost ve výchově

Zkušenost ve výchově hraje klíčovou roli. Reformátor francouzského školství Jean-Jacques Rousseau v momentu osobní zkušenosti spatřuje nejdůležitější prvek výchovy. Chovanec se vychovává sám, na základě svého přirozeného okolí, ve kterém se sám vlastní osobní zkušeností rozvíjí. Tato autentická výchova probíhá na pozadí žitého života. Vychovatel zde zasahuje jen do té míry, když se snaží odstranit rušivé elementy, které by mohly rozptylovat chovance a vadit mu v přirozeném vývoji. Vychovatel jen formuje okolí podle potřeb výchovy, ale do samotného procesu výchovy, která je umožněna chovancovou zkušeností, nijak nezasahuje.

Z vnímání věcí v našem okolí vzniká zkušenost, hodnotí je a následně o nich provádí soudy. Když takto získáme nějaké zkušenosti, promění to i naše další prožívání. Samozřejmě jsou zde na jedné straně zkušenosti, které jsou pro nás důležitější a kterými jsme více ovlivněni, a na druhé straně ty méně důležité. Jak také píše Patočka, zkušenost má dvojí platnost v čase: „...žiji pro daný okamžik i pro další život.“ (Patočka 1996: 387) Nikdo se nedokáže vrátit v čase a prožít znovu situace, v celkových ohledech věcí, které v daných okamžicích vyvstaly. Přesto však v nás zůstane vzpomínka (zkušenost) daného okamžiku, kterou jsme si ze situace vyzískali pro sebe.

V předchozích odstavcích jsme viděli, že výchova se nemusí odehrávat jen nutně ve školních lavicích. Také jsme viděli, že se výchova dá provádět pasivním přístupem vychovatele. Může se odehrávat samovolně, bez jakéhokoli kritického zamýšlení jedince nad skutečností, kterou je vlastně vzděláván. Samozřejmě výchova se dá provádět zcela opačným způsobem, kdy cíleně vychovatel působí na chovance.

K této cílené výchově Jan Patočka poznamenává: „Nikoli institucionalismus abychom tak řekli úřední, přímočarý, racionalistický, nýbrž opatrný, založený na jemném pochopení těch lidských pohnutek, které mohou vést k obracení smyslu toho, co nám připadá jako podstatné výsledky životní.“ (Patočka 1996: 382) Z toho vyplývá, že smyslem dobré výchovy není vychovávaného zformovat podle otrockého systému, ale nechat ho svobodného podněcovat v něm jeho vlastní možnosti a ukazovat mu, v jakých perspektivách se může realizovat. Můžeme člověka formovat tak, aby se realizovalo to, co je mu skutečně vlastní, a aby mohl být tím, kým opravdu je.

Výchova vedoucí k areté

V následující kapitole se budu zamýšlet nad problémem psyché u Platóna a Jana Patočky. Vše co se u Platóna děje, odehrává se na základě dialektického rozporu. Vždy je tu dualismus v tom, že člověk uskutečňuje svůj život na základě toho, čím je ve své podstatě (bytnosti), anebo realizuje svůj život pouze navenek ve své slabé a úpadkové formě. Stejně tak to Platón ukazuje na příkladu fungování lidských orgánů, například oko je plně fungujícím orgánem, který dokáže rozpoznávat podstaty věcí, nebo je defektním orgánem a tudíž nefunkčním. Lidský život však funguje v této dualitě, člověk o ní ví, vztahuje se k ní a je za ní zodpovědný. Dokáže rozpoznat, co je správným fungováním a co už defektním. Základem dobrého žití života nebo správného fungování orgánů je areté, která je jedním z projevů duše.

Problém s přesnou definicí areté spočívá v tom, že nepopisuje pouze lidské ctnosti a pravosti, kterými jsou například statečnost, zbožnost, ukázněnost, proto třeba nemůžeme říci, že voják, který bojoval statečně v bitvě má automaticky areté. Protože areté je zapotřebí myslet v celku, nikoli jen v jejích jednotlivých projevech. Je to pravost, pravdivost, která je ideální a nedá se myslet ani žít bez jejích ostatních komponentů. Jak jsme výše viděli, tato jediná pravost (správné fungování) stojí vždy proti nepravosti (špatnému fungování), mnohosti a slabosti.

Jakou hraje roli tato pravost v lidském životě? Jaký smysl má v lidském životě a co je smyslem samotného života? Na tyto otázky odpovídají Patočka s Platónem takto: „Nejdůležitější naše záležitost, pós bióteon, πῶς βιωτεον, má smysl jen tehdy, pakliže podstatné v nás, bytí v naší bytnosti, je k ní vázáno; toto bytostné jádro v nás je však psyché.“ (Patočka 1999: 59) A právě život v pravdě, kdy duše směřuje za pravostí a naplňuje ji, může být autentickým životem, proto je tu filosofie, která řeší otázku jak žít. Nejdůležitějším pro filosofii je zaměření se na *psyché* a tázání se po pós bióteon πῶς βιωτεον. Stejně tak by měla být zaměřena i výchova, kdy u člověka dochází na základě vědění k porozumění a rozjasnění světa kolem něj a také jistým způsobem určuje život člověka a způsob bytí člověka. Platón o tomto počínání píše v *Obraně Sókratově* takto: „...a ty se nestydíš starat se o peníze, abys jich měl co nejvíce, i o pověst a čest, avšak o rozum a pravdu a o duši, aby byla co nejlepší, o to se nestaráš ani nepečuješ?“ (Platón 1994: 29e)

Platón zde ústy Sókrata ještě předkládá výměr toho, co učí: „... přemlouvám mladé i staré z vás, aby se ani o tělo ani o peníze nestarali spíše a tak horlivě jako o duši, aby byla co nejlepší, a hlásám: Nevzniká z peněz ctnost, nýbrž z ctnosti vznikají peníze i všechny ostatní pro lidi dobré věci, i v soukromí i v obci.“ (Platón 1994: 30b). A stejně tak i činí Jan Patočka, když chápe filosofii jakožto bytostnou otázku jak dobře žít, která je determinována jako: epimeleia tés psychés.

Zapotřebí je také uvědomit si, že platónský dualismus, mezi čistým – ideálním a nečistým – pouhým odleskem, odehrává se právě v duši. Dochází zde ke střetávání pravého a ryzího a nečistého, nepravého a špatného. Právě střetávání těchto dvou protiv determinuje nás samotné a celý náš život. Každá volba mezi těmito protivami nám umožňuje být moudřejšími, schopnějšími, a dává nám i nahlédnout dalších čistých pravd, anebo při negativních rozhodnutích nám neumožňuje vidět nic čistého, nic pravdivého, a už vůbec nám nedává možnost realizovat ctnostný život.

O tomto mluví Platón například ve *Faidru*, kde vypráví podobenství o voze, který je tažen dvěma koňmi. Každý z nás je zde líčen jako vozataj, který se snaží ukočírovat oba koně. Jeden z koní zde představuje krásno a vše co charakterizuje slovo areté, druhý však je jeho naprostým opakem, ztělesňuje ošklivost a lze ho vystihnout slovem kakia κακια. Celé spřežení směřuje na své pouti ke slunci, jež zde představuje nejvyšší ideu, ideu dobra. Čím více se však přibližuje ke slunci, tím více je vůz strháván zpět k zemi koněm, který zde představuje ošklivost. Stejný proces se odehrává i v duši, kdy na jedné straně je snaha o dosažení ctností, ale na té druhé je proces, jímž je člověk opětovně strháván vášněmi k ošklivosti.

Jaké jsou však podmínky osvobození se od ošklivosti a co nám to umožňuje? Je to právě aktivní činnost psyché, kdy na základě její činnosti je možné dosáhnout sféry ryzího,

čistého a pravého. To co je čisté, má vždy svojí míru, je ohraničené, a má jednotu. V nečistých věcech převažuje bezmeznost a neomezenost. Je to jednota, která dominuje nad mnohostí, a mnohost je vždy podřízena jednotě. Z této jednoty a čistoty je jedině možné jakékoli vědění. Jan Patočka o tomto říká: „Tím, že se objevuje nebo zapadá sféra čistého, vzniká však také pro psyché samu teprve možnost, stát se skutečně jednou, sjednotit se, zbavit se konfuze, disharmonie a rozporu, nebo do nich zapadnout.“ (Patočka 1999: 61)

Tento moment je důležitý jak pro Platóna, tak i pro Patočku, jedná se tu o proces sebesjednocení, být v souladu sám se sebou, z čehož i vyplývá harmonie mezi teorií a praxí, mezi myšlením a jednáním. Toto sebeutváření psyché je možné jen na základě filosofování. Zde také můžeme vidět, že filosofii je zapotřebí chápat jako výkon, který se vykonává, je to pohyb duše v každém jednotlivci. Proto nelze filosofii chápat jako uzavřený systém pouček a axiomů, ale jako subjektivní proces, který je podmíněn myšlením. Co znamená pohyb duše a v jakém smyslu je ho třeba chápat? Jedná se o dialektický pohyb mezi dvěma protikladnými stavy a v ideálním případě zde dochází ke sjednocení a vytváření jednoty svých názorů. Tento pohyb vychází z duše samotné, závisí na ní a určuje jí.

Výchova jako prostředek vedoucí k péči o duši

Výchova by měla směřovat k pravdě, neboli výchova je cesta k autentickému životu. Poznatky, které člověk nabude, nemají věčný nebo přesně definovatelného vědecký charakter, ale jedná se spíše o možnosti jiného vidění nebo možná spíše jiného zakoušení světa, které není předem dáno zvykem. Toto jiné vidění světa se však podle Platóna musí uskutečňovat v reálném světě. Vzdělání dosažené touto výchovou odkrývá možnosti vidění světa v jiných souvislostech, z jiných perspektiv a v jiných horizontech. Toto nazírání umožňuje člověku vidět svět pestřejší a bohatší, než jen jako omezený a spoutaný systémy. Na cestě k pravdě je důležitý moment svobody, který není libovůlí, ale odpovědností. Nikoli však ve smyslu odpovědnosti nějakým příkazům, rozkazům, či zákazům, ale ve smyslu odpovědnosti vnitřní, která se vztahuje k podstatě pravdy samotné. Když zde hovoříme o autentickém životě, není pochyb, že tento život má být dobrý a ctnostný. Na tomto místě bych trochu dopodrobna rozebral význam slov „areté“ a „agathon“.

Areté není pouze jakýmsi etickým nebo morálním principem. Zahrnuje v sobě celek člověka, ale také jeho jednotlivé schopnosti a dovednosti. Jedná se o schopnost člověka dobře se osvědčit v životě. Význam tohoto slova souvisí také se spravedlností, jak o tom píše Platón na začátku VI. knihy *Ústavy*. Ukazuje se v střetávání se s protivníky a v boji jak fyzickém tak duševním. Nahlédnout se dá při pochopení krásy jako něčeho, co je jevové a přitom bytostné, jak o tom píše Platón v dialogu *Symposion* nebo *Faidros*. Je zde zapotřebí vidět areté jakožto prostředek směřující k dobru, jehož součástí je i etika.

Pro antiku je také důležitý moment naučitelnosti se areté. Opět se nejedná pouze o nabytí jednotlivých poznatků, to je podle Platóna pouhé mnohovědění. Pro moudrého člověka je naučení se poznatků a dovedností pouhou, avšak nezbytnou, cestou k něčemu vyššímu co zde nazýváme areté, které je možné dosáhnouti jen v celistvosti člověka a při jeho osvědčování se v životě. V Platónově filosofii je areté také vždy ve vztahu k ideji dobra.

Co je to tedy „to agathon“ neboli ideje dobra? O samotné problematice tohoto pojmu hovoří Zdeněk Kratochvíl takto: „Tento tradiční problém Platónových výkladů je z části i problémem jazykovým (proto také Sókratés způsobuje v dialozích s různými znalci a schopnými lidmi tolik nedorozumění). Řečtina zná minimálně od homérských časů vedle adjektiva kalos – krásný i abstraktní substantivum to kalon – krása, ale k adjektivu agathos – dobrý žádné tradiční abstraktní substantivum nemá. Novinkou konce pátého století př. n. l. je vytvoření takového substantiva – to agathon – symetricky k to kalon (jedním z možných tvůrců tohoto pojmu je přímo Sókratés).“ (Kratochvíl a: 50) Cílem Platónovy výchovy je idea dobra. Neodkazuje tím jenom k etice, ale odkazuje ještě na něco trochu jiného. Jedná se o zacílení na dobrý život. Toto tvrzení nám odpověď na vyřčenou otázku komplikuje. Vidíme, že se nejedná o dílčí dobra, která se projevují v mravním jednání člověka.

Platón tuto ideu dobra popisuje v VI. knize *Ústavy*, když hovoří o takzvaném podobenství o slunci. (Platón 2005: 505–509d) Hovoří zde o své „největší nauce“, a to o nauce o ideji dobra. Popisuje, co vše je zapotřebí, aby člověk mohl vidět věci ve svém okolí. Člověk k vidění předmětů potřebuje dobře fungující oči a předměty na které se dívá. A však je tu ještě jedna věc, které je zapotřebí k vidění, a tou je světlo. Zdrojem světla je slunce. Zdrojem toho světla, které nám umožňuje pozorovat předměty. Slunce je však i zdrojem tepla, které nám umožňuje život o sobě, naše bytí. Takže vidění věcí se děje ze stejné příčiny, z jaké je možný náš život.

Jak dále říká sám Platón: „Takovým způsobem tedy pozoruj i jevy duševní...“ (Platón 2005: 508) Stejně tak k poznání předmětů je zapotřebí nejen mysli a poznávaného předmětu, ale i něco dalšího, co rozjasňuje poznávanou věc, a tím jsou ideje, a zvláště ideje dobra. To znamená, že myšlení a bytí mají stejný původ. Zde Platón navazuje na Parmenida, který říká: „...myslet a být je totéž...“ (Kratochvíl b: B3) a ještě dále to rozvádí, že obojí je odvozeno od ideje dobra. Proto i u Platóna celá filosofie výchovy směřuje k ideji dobra, která mysl a rozum zakládá.

Tento moment Platón rozvíjí i v takzvaném podobenství o jeskyni. (Platón 2005: 514–519) Zde ještě poukazuje na jednu skutečnost. Jak jsme si výše ukázali, slunce je zdrojem světla, tepla, poznání a života. Avšak ono samo o sobě je také zvláštním způsobem vidět. Na jednu stranu je nejlépe viditelné, protože je samo zdrojem světla, na druhou stranu však přímý pohled do slunce působí bolest a oslepuje. Toto se stává problémem celé evropské filosofie a metafyziky. Jak je možné vidět „slunce“ – ideu dobra, bytí? Platón dále hovoří o ideji dobra: „Rci tedy, že i předměty poznání mají od dobra nejen to, že jsou poznávány, nýbrž že se jim od něho dostává i bytí a jsoucnosti, ačkoli dobro není jsoucnost, nýbrž vyniká ještě nad jsoucnost důstojností a mocí.“ (Platón 2005: 509b) Zde Platón říká, že ideje dobra není jen tak ledajakou idejí, ale že má mezi idejemi výsostné postavení, protože dobro není stejné jako jsoucnost a nedá se ani přímo myslet. Také se však nesmíme domnívat, že by byla ideje dobra něčím „zásvětním“, ale je zdrojem všeho bytí a myslitelného poznání jsoucnem.

Toto zvláštní postavení ideje dobra zpracovává Jan Patočka ve svém díle *Negativní platonismus*. Nelze nijak pozitivně odpovědět na otázku: Co je to ideje dobra? Stejně tak tomu je i při uskutečňování takto pochopené filosofické výchovy. Není tu dána žádná přesná osnova k tomu, jak má být žák správně veden k ideji dobra. Právě tento moment je

důležité, k pochopení takto koncipované výchovy. Protože takto chápaná výchova se nevztahuje k znalosti něčeho předem daného, co by se dalo naučit nazpaměť formou pouhých pouček a konstatováním faktů. Jedná se spíše o orientaci člověka na smysl všech věcí a k jeho otevřenosti a naladování se ke světu.

Závěr

Cílem tohoto článku bylo ukázat čtenáři, že filosofie výchovy není jen pouhou jednou specializovanou filosofií, zabývající se výukou, ale něčím hlubším, co se dotýká lidské podstaty a vede k lidství samotnému. Jak o tom hovoří Radim Palouš: „Filosofie výchovy je především filosofií, a to jejím bytostným určením.“ (Patočka 1997: 5) Jejím základem je, jak jsme si ukázali, vytržení člověka z danosti. Vytržení z různých navyklých zaběhlostí, zproblematizování dříve bezproblémového a k probuzení otázky, tam kde dříve panovala předem daná odpověď. Toto jsme se snažili ukázat na Platónově areté a následném vyvedení člověka k ideji dobra.

U Jana Patočky je možné sledovat podobné motivy jako u Platóna. Filosofie je pro něho také vystoupením člověka z jeho běžné zabydlenosti a navyklé normálnosti, na základě prolomení se k něčemu vyššímu, co ho přesahuje. Tento přesah je umožněn jistými procesy uvnitř člověka samotného, a díky němu se člověk sám získává a rozšiřuje si svůj život. Toto vyvádění a utváření jednotlivce se odehrává na základě bytostné výchovy, která člověka vytahuje od zabředlosti v jednotlivinách k celku a smyslu jeho vlastní existence.

SEZNAM LITERATURY

PALOUŠ, Radim. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. ISBN 80-04-25415-2.

PALOUŠ, Radim. *K filosofii výchovy: východiska fundamentální agogiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. ISBN 80-04-25390-3.

PATOČKA, Jan. *Česká vzdělanost v Evropě*. Praha: Václav Petr, 1939.

PATOČKA, Jan. *Filosofie výchovy*. *Studia paedagogica*, 1997, č. 18. s. 1–65. ISSN 0862-4461.

PATOČKA, Jan. *Negativní platonismus*. Praha: OIKOYMENH, 2007. ISBN 978-80-7298-273-8.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86005-24-0.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši II*. Praha: OIKOYMENH, 1999. ISBN 80-86005-91-7.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši III*. Praha: OIKOYMENH, 2002. ISBN 80-7298-054-8.

PLATÓN. *Ústava*. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-142-0.

PLATÓN. *Faidros*. Praha: OIKOYMENH, 1993. ISBN 80-85241-33-1.

PLATÓN. *Faidón*. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-86005-26-7.

PLATÓN. *Symposion*. Praha: OIKOYMENH, 2000. ISBN 80-86005-89-5.

PLATÓN. *Listy*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1928.

PLATÓN. *Euthyfrón, Obrana Sókrata, Kritón*. Praha: OIKOYMENH, 1994. ISBN 80-85241-37-4.

KRATOCHVÍL, Zdeněk. <http://www.fysis.cz/filosofiecz/texty/krato/vychova.pdf> (aktualizováno 21. 7. 2011). [Kratochvíl a]

KRATOCHVÍL, Zdeněk. <http://fysis.cz/presokratici/parmenides/28bbi.pdf> (aktualizováno 21. 7. 2011). [Kratochvíl b]

(Mgr. Jan Řezník je doktorandem na Katedře občanské výchovy a filosofie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V rámci filosofie se zabývá středověkou filosofií a filosofií výchovy.)